

han hadde heller ingen planer om malm-leting, hverken i Rana eller andre steder. Etter instruks fra rentekammeret befalte han kun det lokale embetsverket å framskaffe malmprøver for befraktning til Trondheim. Heller ikke finnes det spor i de refererte dokumentene som antyder noe som helst om andre personers malm-leting eller for den slags skyld om skjerpfeber. Likevel seilte Benzons inn Ranfjorden etter oppholdet lengre nord, men dette kan kun indirekte knyttes til rentekammerets skriv, som vi senere skal se.

Vitneavhørene på Vik - skjerpfeber i Mo?

Referatet fra bygdinget på Bjørn i juli viste til forhandlingene på Vik – som i følge tingprotokollen ble avvirket 29. april samme år - og hva som da kom fram om malmer i Mo. Dette medfører at temaet kom på det regionale embetsverkets dagsorden før Benzons skriv til fogden 23. mai. Hvordan henger dette sammen? Og kan det på Vik framkommet indikasjoner på skjerpfeber som ikke andre kilder har fanget opp, og i så fall forårsaket stiftamtmannens reise til Mo?

Begrunnelsene for vitneavhørene 29. april ble gitt av retten selv ved henvisninger til flere skriv. Fra ”Provsten Mag Dass” et brev av 25. april 1729 til fogden og sorenskriveren. Videre et skriv fra bergamtet til samme Dass datert 19. februar 1729 med vedlagte ”Copier af de Høye Herrer i Dommer Colligio skrivelse” av 22. januar samme år. Vi må anta at det siste skrivet rent administrativt utløste tingets behandling. Også andre brev ble lagt fram.⁷⁷

At brevet fra bergamtet til Dass nødvendigvis berørte et eller annet spørsmål omkring malm, er sikkert. Og av konteksten forstås også at de andre brevene dreide seg om dette temaet. Faktisk kretset de alle om det samme spørsmålet: Mulighetene for sølvholdig malm på Mofjellet eller andre steder i Rana. Det var jo nettopp dette vitnene ble konfrontert med av retten.

Under eksaminasjonen viste fogden til et skriv fra en løytnant Bircherod, adressert ”til hans Excellence Sl. Baron Gyldencrone”,⁷⁸ i samtiden også navngitt som baron Christian Güldencrone, kjent i embetskretsene som førstedeputert for finansene ved rentekammeret. Brevet ble gjort kjent for tinget, men ikke referert i protokollen. Også et annet skriv inngikk i saken – ført i pennen av en viss Matthias Pedersen Sommer fra 15. november 1728 – og adressert til justisråd Hofmann. Muligens ble også dette opplest for retten. Begge dokumentene er sentrale for å forstå bakgrunnen for vitneavhørene i 1729. Om Sommers skriv vites kun at det handlet om samme sak som brevet til Bircherod, og trolig formidlet brevene et sammenfallende innhold.⁷⁹

Bircherods brev synes derfor å kompensere for fraværet av Sommers skriv. Løyntantens brev er datert 19. januar 1729 i København og fortalte følgende: ”[...] Aar 1725 var [han] commanderet til at opbringe 3de arrestanter til Munckholms Fæstning og formedelst vinterens Strængthed maatte forblifve nogen Tiid i Trundheim.”

Oppholdet førte til hans engasjement som skipsskriver hos Matthias Pedersen Sommer og ble her kjent med to gamle ”Mænd som med deres egne Fartøyer i lang tid hafde faret paa Nordland.” De fortalte – og var villige til å avlegge ed på dette – at ”udj Alstedhous Præstegield, er een Fiord kaldet Ran, liggende østen for Heiligland ved samme Fiord og i samme Præstegield skal findes Ertz og mærker til sølf.” En mann fra gården Ildgruben i Rana skulle i ”levende livet hafve smeltet Blye af eet Berg $\frac{3}{4}$ veis østen fra Moe og derofver være blefven velholdenes.” De trodde bondens arvinger fortsatt bodde på samme gård og best kunne gi underretning i saken. Imidlertid hadde ”Præsten Hr Anders,” forbudt ”Folck at tale om saadanne ting” – i følge de to - som Bircherod ikke lengre husket navnene på. De fortalte også om misjonsbetjenten Arvid Bistoch som kjente til et berg nær grensen mellom Norge og Sverige hvor et slags krystall forekom. Brevskriveren mente Simon Halstensens sønn i Alstahaug sogn visste beskjed i saken. Avslutningsvis forklarte Bircherod at han i Trondheim la saken fram for berg-hauptmann Abraham Dreyer, men ble av ham ”saa slet fortrøstet” om gehalten i opplysningene, at han ikke gjorde noe mer ut av affæren.⁸⁰

Det første vi kan konstatere er at vitne-avhørene på Helgeland i 1729 var utløst på grunnlag av rykter om sølvholdig malm på Mofjellet, fortalt til en løytnant og en skipsfører av to tilfeldige karer i Trondheim i det herrens år 1725. Så kan man spørre seg hvorfor dette ble til en sak i København i januar 1729.

Her har nok tilfeldighetene spilt inn. På den annen side lå det i tiden at opplysninger eller fortellinger om sølv malm ble tatt høytidelig av staten, fordi den selv sterkt påla befolkningen å rapportere om den slags. Kronens seneste utspill i så måte var den såkalte sølvplakaten fra 1725.

Videre merkes skrivets markante innflytelse som premissleverandør for rettens utspørringer av vitnene. Jeg tenker bl.a. på referansene til sølvertsen øst for Mo, gården Ildgruben, presten Anders og samemisjonæren Bistoch, som kjennes igjen både fra Bircherods brev og fra eksaminasjonen.

Presten Anders eller ”Provsten Mag Dass” som det heter i referatene, var selvsagt presten magister Anders Dass på Alstahaug. I følge Bircherods to informanter skulle han ha nektet folk å snakke om sølvmalmen og om mannen på Ildgruben, som i følge fortellingene ble velholden etter han fant ertsen. Dette forklarer et par andre særtrekk ved saken. For det først hvorfor nettopp presten Dass ble tilskrevet av bergamtet – han var omtalt i løytnantens brev. Dernest fogdens og rettens spørsmål ”om det var nogen af Almuen bekient enten nogle af Præsterne eller andre Distingverede Personher at hafte forbødet de skulde icke derom tale.”⁸¹

Hans Biørnsøn Selfors ble utspurt om hva han hørte fra Arvid Bistochs munn sommeren 1728, hvor misjonæren fortalte om et sted ”paa de Norske Grænser mot Sverige, paa hin side mod Norge af det store Field Kaldet Kiølen.” Fjernet man

mosen eller jorden av berget, så dette ut som blankt metall som Bistoch ”meent var Sølf.” Da misjonæren ble advart av andre tilstedeværende mot å fare med slik løst snakk, skal han ha replisert: ”ieg ved noch vad ieg taler, og ønskede ichun Hand havde nogen med sig at fare derhen for at at tage noget av Metalet med sig, thj stædet var iche over 2 d Dags Reiser til fra faste Bøygden.”⁸²

Det var Nasa Bistoch uttalte seg om, men da han ikke var til stede på tinget, ble saken ikke fulgt videre opp. Retten påla derfor lensmannen å beordre misjonæren å innfinne seg på Alstahaug hvor Angel ville avhøre ham i Anders Dass’ nærvær. Dette ble det ikke noe av. Og på nytt ble han etterlyst på tinget 4. juli, hvor han var beordret å møte av fogden - også denne gangen uteble han. Endelig fikk man tak i mannen, skjønt ikke ved påtrykk av den lokale øvrigheten, men ved stiftamtmanden personlig da han senere dro inn til Mo. Benzon fortalte i sin rapport at han her lot misjonæren hente, og at Bistoch først forsøkte å bortforklare sine uttalelser med at de ”var skeet i hands Drukken-skab, og uden at vide mindste grund af Sandhed dertil.” Etter ”mange alvorlige Formaninger, saavel som Løfter, gav hand mig under sin Haand en Forklaring dets anl: af dato Moe d: 11te Aug.”⁸³

I sin skriftlige forklaring berettet Bistoch: ”Nasafield ligger her fra Noord Raen i Noordost 2 á 3 dags reyse. Paa Kandskiølen er et stoort dog slet field, hvilket de Svenske tilforne formedelst dend der fundne saa kaldede Sølf Ertz

har haft i brug, men blef opbrend og ruinerit, i henseende til de der staaende bygninger af Sl: Amtm von Ahnen her fra Norge. Fra dend tid har samme verk intet meer været i brug af de Svenske.”

⁸⁴

Viktigst i vår sammenheng er hva Hendrik Moe fortalte bygdetinget om Mofjellet. Han berettet hva han mente var et gammelt sagn eller fortelling om bergmester Henning Irgens, at han på et sted på nevnte berg fant malm, men ikke hva slags sort dette var. Imidlertid kjente han til en bonde fra Ildgruben som ”omtrent for 40 aar Siden og derover ved Nafn Bertel Olsen Brendaasen som for Rom tiid siden er død, ha af same Field taget Ertz og Smelte Bly, som hand Selv Siger at have seet.”⁸⁵ Han bekreftet også sin viten om hvor malmen var å finne på fjellet. Ellers opplyste Moe om forsøk på bergverksdrift ved Langfjellet for ca. 60 år tilbake. Men ingen av vitnene fortalte om malmleting eller malmfunn etter Irgens og Brendåsens tid - hverken på Mofjellet eller andre steder i Rana.

La meg oppsummere: Avhørene om sølvholdig malm i Rana i 1729 var tuffet på rykter fra 1725 som ved tilfeldigheter høsten 1728 nådde sentralmakten i København. Ingen av ranværingene på bygdetinget i april 1729 antydte noe som helst om malmleting i Mo under 1700-tallet. De eneste personene man knyttet til malmsøk på Mofjellet var bonden Bertel Olsen Brennåsen og bergmester Irgens, den sist nevnte rapporterte om funn i 1693. Dette utelukker likevel ikke at en og annen frem-

Jacob Benzon - reisen til Nordland i 1729

J. Benzon (1688-1775) ble født i en adelsfamilie i København og kom til Norge som stiftamtman i Trondheim 1726. I 1735 ble han stiftamtman i Akershus, men ble etter et par år kalt til København. Vendte i 1750 tilbake til Norge som visestattholder og til stillingen som stiftamtman i Akershus. 1770 utnevntes han til stattholder i Norge, men tok avskjed året etter.

Benzon malt av Johan Hörneri 1763.

Benzon er beskrevet som en ryddig embetsmann i de ulike posisjonene. Han utvirket reformer både på det næringspolitiske og det sosialpolitiske område. Særlig på den siste sektoren gjorde han sin største innsats som visestattholder: Fra sin tid som stiftamtman kjente han forholdene utover landet godt og bevirket bl.a. forbudet mot brennevinsbrenning i 1757. Målet var å komme fattigdom og sosial elendighet til livs.

Det er likevel ikke reformene som er utgangspunktet for denne omtalen, men derimot hans meritter sommeren 1729 da han bereiste Nordland amt. Hensikten var å bestyre salget av krongods som rentekammeret sto bak.

Bakgrunnen for auksjonene gikk tilbake til 1660-tallet da staten Danmark-Norge etter tre harde kriger, omfattende landtap og epidemier kom i stor gjeld til flere kapitalister. En av dem var Jochum Irgens. Ved krongodssalget til ham i 1666 sikret staten seg gjeløsningsrett, og den sto fortsatt ved lag i 1729, selv om eiendommene nå var spredt på flere proprietærer. Med bakgrunn i statsfinansene etter Den store nordiske krig vedtok staten å by godsene ut på auksjon.

Benzon og amtmannen i Nordland Ove Schjeldrup ble i 1728 utnevnt til jordkommissærer for å takserer eiendommene. Rentekammeret regnet med atskillige inntekter av handelen og håpet særlig brukerne ville benytte seg av muligheten til å bli selveiere. Flere bud ble gitt på Helgeland, ikke av leilendinger, slik rentekammeret håpet, men fra godseiere og kapitalister.

[Kilder: Store norske leksikon, snl.no, Aud M. Tretvik, 2011-06-21, http://www.snl.no/nbl/biografi/Jacob_Benzon/utdypnin. A. Coldevin, Jordgods og storgårder i Nord-Norge, 1989.]

medkar kan ha kommet seg til fjells etter malm, uten å bli registrert av allmuen. Jeg skal senere dokumentere et slikt tilfelle.

Vi står da tilbake med Tor Jacobsen og Mikal Jakobsens udokumenterte opplysninger om en skjerpefeber, relatert til

Mofjellet på 1720-tallet. En skjerpefeber er som kjent et fenomen med flere skjerpere i feltet, hvor malmletingen antar hektiske tilstander under en lengre eller kortere periode. Det foreligger ingen samtidige kilder som på noe vis antyder eller belegger den slags tilstander i Rana under perioden. Ikke overraskende, da de

to herrenes påstander ikke samsvarer med den historiske virkeligheten. De er ikke annet enn et fantasiprodukt ført i pennen første gang for 90 år siden av M. Jakobsen, og framtrer som et klassisk eksempel på en lokalhistorisk konstruksjon, uten substans og realiteter, og gravlegges hermed. Hvil i fred!

Da stiftamtman Jacob Benzon "lood der spreng og minere i Bierget"

Som dokumentert, ble Benzon koblet til "sølvmalmsaken" ved et skriv fra rentekammeret i mars 1729. Etter ankomsten til Alstahaug undertegnet han 23. mai ordren til fogden Angel om å innhente malmprøver fra Mo, og var ikke klar over bygdetingets rettslige ordre til H. Moe fra 29. april om det samme. Ved sin retur fra Salten fikk han malmprøvene, fogdens orientering og ekstrakter av tingprotokollene i hende.⁸⁶ Og trolig ble han først nå klar over hele sakens kontekst.

Skrivet fra Angel til Benzon er på ett punkt mer presis enn tingprotokollen for 4. juli – fogden sier eksplisitt at malmprøvene, er fra "Moe=fieldet ved Jld=gruben,"⁸⁷ mens protokollen kun oppgir Mofjellet som funnsted. Legg videre merke til hva H. Moe uttalte til retten i april, han kjente til lokaliteten hvor Brendåsen fant malmen han skulle ha smeltet bly av. Langs etter berget lå en åre, "dog iche meget Bret", med en blåaktig farge. De løse steinene på stedet var "Haarde i Canterne, men ligesom noget smaat gruds omkring."⁸⁸ Vi må formode det var her han også hentet stoffene.

Og nettopp malmprøvene synes å spille

en avgjørende rolle bak Benzons beslutning om selv å dra til Mo. 1. oktober 1729 forfattet han en rapport til rentekammeret hvor også begrunnelsen for reisen til Rana ble gitt. Ved nærmere øyesyn viste det seg at malmprøvene "ikkun var en slags Kies, der ikke holder noget Metal", en bedømming berghauptmann Dreyer senere bekreftet ved stiftamtmannens tilbakekomst til Trondheim. For "nøjere at undersøge denne Materie", i den hensikt å varetta kongens interesser, besluttet han selv å lete etter malm på Mofjellet. Man må jo undre seg over hvilke erfaringer den danske adelsmannen satt inne med om malmer og mineraler som bevirket slike avgjørelser. Benzon gir selv svaret; kunnskapen fantes i hans eget følge: "Cancellie Raad Bredal, som den tid var nærværende, berettede mig, at hand viidste underretning om en bly Ertz, som i Raen skulle findes."

Kanselliråden visste altså hvor blyglansholdig malm fantes, og det må ha vært han som forsto at de innleverte prøvene ikke holdt mål. Samme mann lot også "forfærdige endeel Minerie-Reedskaber" i den utstrekning forholdene tillot det. Og med de "kyndigste mænd begav [vi] os til den Stæd i Fieldet, hvor denne Bly-Ertz skulle findes, liggendes een Miil vejs fra Gaarden Moe, lood der spreng og minere i Bierget, og fandt samme Blye-Ertz, som ieg samlede endeel af, [...]" Malmprøvene ble laset i en jekt, men var ennå ikke ankommet Trondheim da stiftamtmannen forfattet skrevet til rentekammeret.⁸⁹

Hvem var kanselliråden med malmkunnskapene og som dertil selv kjente til bly-

glanslokalitetene på Mofjellet? Han var ingen annen enn Thomas Bredal, lagmann i Nord-Norge med sete i Steigen og en svært malminteressert herremann, som vi senere skal se. Benzon kan ha truffet ham i forbindelse med auksjonene av statens jordegods lengre nord.

Skjerpingen i Mofjellet synes utført i august og belegges ved at Benzon mottok brevet fra Arve Bistoch under oppholdet i Mo. Dette er datert den 11. samme måned. Hvor lenge virksomhetene varte er likevel ikke kjent. I stiftamtmannens kopibok har Benzon anført avreisen fra Trondheim til Nordlandene til 10. mai og tilbakekomsten til byen er oppgitt til 18. september.⁹⁰

Kongelig resolusjon av 15. april 1730

Som nevnt ble malmprøvene fra H. Moe ved Benzons ankomst til Trondheim analysert og bekreftet verdiløse, slik Bredal må ha kommet fram til. Vi kjenner ikke til når den andre malmsending kom fram, kun at dette skjedde etter 1. oktober. Men grunnet en syk berghauptmann, tok det tid før de nye prøvene fra Rana forelå fortolket. Primo mars 1730 rapporterte Abraham Dreyer sine resultater til stiftamtmannen. Tilbakemeldingen omfattet tre prøver, alle oppgitt med Mofjellet som lokalitet. Hva kom Dreyer fram til?

Den ene prøven ble særlig lagt merke til fordi 10 center, eller en tønne av denne kvaliteten ble beregnet å gi 500 bismerpund bly til en verdi av 21 riksdaler. Samtidig holdt stoffene også 50 lodd sølv, anslått til 25 riksdaler i alt en verdi på 46 riksdaler pr. tønne. Berghaupt-

mannen mente kvaliteten, om nok malm forelå, var ”meere end profitabelt.” Den andre prøven ville til sammenligning gi 300 bismerpund bly og 20 lodd sølv pr. 10 center til en samlet verdi av 22.5 riksdaler.⁹¹

Den tredje prøven er tilsynelatende den største overraskelsen fordi Dreyer beskrev den som jernmalm. En center av sorten holdt 15 bismerpund jern, og forelå samme malm i stort nok kvantum, ville den være lønnsom om de andre forutsetningene lå til rette. Også denne prøven ble oppgitt tatt på Mofjellet,⁹² skjønt berggrunnen her ikke tilhører jernmalmproveniensen i Rana. På den annen side finnes her svovelkis [FeS₂], og dette kan muligens forklare det høye jerninnholdet.

Benzon innrapporterte resultatene til rentekammeret sammen med sine anbefalinger som må karakteriseres som interessante. Uttalelsen baserte seg dels på Dreyers vurderinger og dels på hans egen befarings i trakten. Berghauptmannen skrev i sin korte innberetning at bergverksdrift under visse betingelser kunne være aktuell. For det første nok malm av den undersøkte typen og infrastruktur til å frakte den til et lokalt bergverk og god tilgang på skog og vann.

I tilfelle kvalifiserte malmleier mente stiftamtmannen betingelsene ellers lå til rette for drift. Skog syntes det nok av til et bergverk, og distansen mellom malmleiene og det beste stedet for en smeltehytte var mindre enn en halv norsk mil, mens avstanden herfra til det mulige utskipsstedet var godt og vel en mil.

Skulle likevel kronen unnlate å benytte seg av rettighetene, pekte Benzon på en annen mulighet: å åpne for privat drift. Muligens fantes det i Trondheim eller på Helgeland potensielle partisipanter. Stiftamtmannens positive oppfatninger av de lokale betingelsene ble poengtert i rentekammerets betenkning til monarken. Men om tilgangen på god malm var tilstrekkelig, var likevel et åpent spørsmål. To alternativer ble skissert – begge i samsvar med Benzons utredning. Staten selv kunne velge å iverksette drift eller overlate malmen til partisipanter mot at disse overlot tiendeparten av overskuddet til kronen, slik vanlig var, samt reservere seg retten som førsteinnkjøper av verkets sølvproduksjon.⁹³

15. april satte Fredrik 4. sin underskrift under resolusjonen om blyglansmalmen i Mofjellet: ”Vi erachte det og bedre og tienligere at dette Werck bliver indrettet og dreven ved Participantere, imod tiende Rettigheders erleggelse af det udbringende Liigesom det skeer ved andre Wercket, item at os forkiøbet af hvad Sølf som af wercket kand udwircakes, bliver reserveret, dog at dette der ved fornemmelig iagttages, at Participanterne ingen Vis Circumferance af Skov til Werckets Driftt, bliver afstaaet, men at de sig Selv derom med Vedkommende Eyere maatte foreene, uden at de dertil ved nogen slags Tvangs Midler skulle være forbunden.”⁹⁴

Dermed var saken avgjort – ingen statlig drift av malmen i Mofjellet. Feltene ble overlatt til eventuelle partisipanter mot den sedvanlige kongelige tiende av

profitten. Likeledes forbeholdt staten seg forkjøpsretten av det tilvirkede sølvet. Begge punktene i samsvar med Benzons forslag. Imidlertid ble ingen sirkumferens med skog avstått, den måtte frivillig forhandles fram mellom eventuelle partisipanter og skogeierne.

Sølvplakaten av 1725 – et administrativt bakteppe

Hendingene som førte fram mot den kongelige resolusjonen, startet med sentraladministrasjonens reaksjoner på Bircherods brev. Likevel må begivenhetene forstås mot en langt bredere bakgrunn enn hva brevetts innhold isolert sett tilsier. En skulle kanskje forvente mer tilbakeholdenhet fra rentekammeret. For eksempel overfor påstanden om at en ikke navngitt bonde i en fjern fjordarm i Nord-Norge forble formuende på produksjon av lokal sølvmalmen, et rykte hinsides tidens samfunnsstrukturelle muligheter, skjønt mer i pakt med stasmaktens forestillinger om bøndenes verden enn vi skulle tro.

I embetsverket – i all fall i dets øverste sjikt – hersket klare oppfatninger om bøndenes skjulte motstand mot bergverksdrift. Den enkleste motstandsformen var å holde tett om malmfelter og malmfunn og hindre at de kom myndighetene for øre. Og det er i denne konteksten rentekammerets agering i 1729 gir innsikt, da det lot sildre skriv nedover i administrasjonen til de manifesterte seg som vitneavhør av allmuen og stiftamtmannens forbausende opptreden på Mofjellet.

Allerede bergordinansen fra 1683 truet

”Placat Andgaaende Sølv-Skurfes Opdagelse udi Norge”

Under eneveldet – 1660-1814 – ble gjerne korte, nye lovpåbud gitt som trykte plakater og opplest for allmuen på de faste tingdagene. 17. mai 1725 undertegnet Fredrik 4.

”Placat Andgaaende Sølv-Skurfes Opdagelse udi Norge.” På Helgeland ble den opplest under høsttinget 2. oktober samme år.

Plakaten irettesatte bondene fordi de ikke rapporterte til myndighetene funn av ”riige Sølv Aarer udi de Norske Fielde. Bøndene fryktet at blive skildt ved deres Forældres og Forfædres Gaarder”, om bergverksdrift ble tatt opp, hevdet plakaten. Heller ikke bergmyndighetene gikk fri fra kritikk, i det de ikke viste nok nidkjerhet i sine undersøkelser. Alle sviktet de sine plikter med det resultat at ”den riige Guds Velsignelse bliver, skiult i Jorden, og ikke kand komme Os, eller Vores kiære og troe Undersaatter til Nytte”.

Hele embetsverket ble pålagt å høyne årvåkenheten – fra stattholderen og bergmyndighetene til fogdene – slik at nye sølvfunn ble meldt og undersøkt. Og skulle det vise seg at en anvisning inneholdt sølv, skulle finneren ”for hans erviisende Troeskab til Vores og Landets Nytte”, aller nådigst bli belønnet av staten.

Dokumentet dannet et administrativt bakteppe for hendingene på Helgeland i 1729 da stiftamtmannt Jacob Benzons dro til Mofjellet og skjerpet etter blyglans.

Plakaten er kjent i flere utgaver, for eksempel fra ”Forordninger og Aabne Breve 1725”. Den her publiserte er funnet i Statsarkivet i Trondheim og tilsvarende utgaven som ble kunngjort på tingmøtene i 1725.

[Kilde: Statsarkivet i Trondheim, Nordland amt, forordninger, reskript, m.v. 1721-1725, Da 8]

Foto: T. H. Eidsaune

med høye straffer for den som holdt tilbake opplysninger om forekomster eller visste om andre som forbrøt seg mot påbudene. Kan hende truslene var mindre virkningsfulle, sett i lys av kronens neste utspill, sølvplakaten av 1725.

Her ble pishen i stor grad skjult og gulroten framhevet, men straffetruelsen var likevel ikke avskaffet fordi bergordinan-

sen fortsatt lå i bunnen for lovgivningen. Hensikten var kun å utdype og presisere deler av ordinansen med fokus på sølv- og malmforekomster.

Plakaten gikk i rette med bønder som holdt tilbake opplysninger om sølvforekomster i frykt for å tape forfedrenes gård og grunn, dersom bergverk ble anlagt. Dertil kritisertes den manglende

nidkjærhet hos de bergbetjentene som undersøkte feltene. Samlet ble resultat at ”den riige Guds Velsignelse bliver, skuilt i Jorden, og ikke kand komme Os, eller Vores kiære og troe Undersaater til Nytte.” For å rette opp miseren var det kongens ”allernaadigste Villie og befaling, at de, som saadan Sølv=etrz efterdags kand opdage” var pliktige å melde dette til kongens stattholder i Norge eller til overbergamtet på Kongsberg. Og etaten ble særlig minnet om å skjømte sine oppgaver alvorlig når funn ble rapportert. Finneren av en sølvholdig forekomst ville aller nådigst bli belønnet av kronen for sin troskap og ærlighet.

Avslutningsvis befalte kongen – som framdeles var av Guds nåde – ”Vores Stadtholder, Grever og Friherrer, Stift=Befalingsmænd, Ober=Berg=Amt, Amtmænd, Fogder, og alle andre, [...] at de sig ikke alleene samme selv allerunderdanigst efterretlig holde, men endog saavidt enhver vedkommer, føyer den Anstalt, at den til alles Efterretning strax bliver læst og forkynnet, og paa behørige Steder affigeret.”⁹⁵ Selv om bergadministrasjonen fortsatt satt med hovedansvaret, høynet staten via plakaten årvåkenheten i hele det sivile embetsverket i jakten på sølv-malm. Og det var dette som ble manifestert i 1729 i København, i Trondheim så vel som på Alstahaug, Vik, Bjørn og i Rana.

Embetsstanden på Helgeland – i all fall fogden og sorenskriveren – var fortrolige med plakaten. Referansen til dokumentet forfinnes i tingboken under vitneavhørene på Vik: ”Først blev Puli-

ceret de Kongerlige Forordninger Placater, [...] som paa forrige Tingstæde er anmeldt.”⁹⁶ Jeg tolker dette som at plakaten på nytt ble kunngjort, og med frasen ”paa forrige Tingstæde er anmeldt” menes når den første gang ble publisert for bygdetinget, 2. oktober 1725. Denne dato innførtes kunngjøringen på denne måten: ”Pubc: Kongl: Placat, angaaende Sölf=Skurfers opdagelse i Norge var Dat: Fredensborg d. 17. May 1725.”⁹⁷

Stiftamtmand Jacob Benzon kjente kongens forordninger og viste ved sin agering den årvåkenhet som plakaten forventet av en mann i hans stilling. Samtidig ga den aktuelle situasjonen ham en gylden anledning til å demonstrere initiativ og handlekraft. Men det var neppe forventet at en stiftamtmand i egen person dro til fjells i en nordnorsk fjordarm og skjerpet etter sølv-malm. Likevel var det nettopp dette den danske adelsmannen gjorde i august 1729.

Thomas Bredal – lagmann og muter

Stiftamtmandens skjerping på Mofjellet hadde neppe blitt realisert uten lagmann Thomas Bredals tilstedeværelse. Han var kanskje den eneste – i all fall en av få – som kjente til hvor blyglans forekom på Mofjellet fordi han selv før 1729 befarte stedet etter malm. Hans sterke malminteresser sees i hans skriv til sentraladministrasjonen i desember 1722. I tilfelle amtmann Ove S. Schjelderup ble stiftamtmand etter Iver von Ahnen, ville Bredal søke amtmannstillingen i Nordland. Fikk han stillingen og økonomisk kompensasjon fra den som overtok lagstolen, ville han for-

plikte seg sammen med andre interessenter å oppta ”et blye-verk der i landet som ieg da ieg sidste gang var i landet har brudt af og befundet at der var stor apparance til at kunde vente sig god berg-gang.”⁹⁸

Bredal oppga ikke hvor disse forekomstene befant seg, men hans ”Underdanigst Relation angaaende Metaller, Meneralier og Stene i Nordlandene” fra mars 1735 kan muligens gi en pekepinn. Her beretter han om to anvisninger han mutet i Nordland, men bare en av dem var blyglans. Og den lå nær ”en gaard kaldet Moel” i ”Raens Præstegield.” Her var malmen en ”Blyegang, som gaar lige o og w og har Communcation med det Berg=verk, som de svenske ved Nasa=field.” Malmgangen strakte seg fra Mofjellet over til Nasa, mente han. I 1717 innleverte han en supplikk – et bøneskrift - angående malmen, som var den samme han anviste for Benzon i 1729, understreket lagmannen.⁹⁹

Selv om supplikken – som vi ikke kjenner innholdet av – ble innlevert i 1717, kan malmfunnet strekke seg lengre tilbake. Verd å merke seg er at ingen av vitnene på tinget i 1729 fortalte om Bredals befaringer til fjells. Men dette kan ha sin forklaring i at han opptrådte i en sammenheng som ikke ble forbundet med malmleting eller at han bevisst forsøkte å skjule sine hensikter.

Sommeren 1730 oppsøkte Bredal på nytt Mofjellet og fulgte gangen til han trodde han skuet Nasa, men sendte to mann videre mot fjellet. Befaringen bør sees i

sammenheng med den kongelige resolusjonen samme år og synes å være en oppfølging av hva Benzon foreslo for rentekammeret i 1729. Lagmannen burde beskikkes til ”at undersøge og indhente sikker underretning om det, som Arved Bistochs forklaring indbefatter.”¹⁰⁰

To år senere mutet Bredal anvisningene på Mofjellet hos bergamtet i Trondheim. Med henvisning til de foreliggende analysene som må ha vært de Dreyer utførte i 1730, konkluderte han med at situasjonen lå til rette for bergverksdrift, også hva angikk skog, ”som nu ingen nytte er af for nogen.”

Rana 1743 – eller Peter Schnitlers respons på spørsmål 11

Året 1743 sendte danske kanselli i København de 43 spørsmål til embetsstanden. Undersøkelsen kan sees som ett av flere uttrykk for statsmaktens voksende interesse og behov for systematisk innsamling av samfunnsmessig og økonomisk data.¹⁰¹

I Nordland amt ble major og grensekommisær Peter Schnitler av kanselliet anmodet om å delta i prosjektet. Han var på dette tidspunktet engasjert i grensereguleringene mellom Norge og Sverige. Og med på veien mot nord fikk han i hende spørsmålene ved utreisen fra Trondheim i juni 1744,¹⁰² vel et år etter utsendelsen fra København. Han må derfor ha arbeidet med beretningen til han kom fram til Hammerfest 3. september, fordi denne er datert samme sted den 7. samme måned.¹⁰³ Besvarelsens omfang og innhold - nærmere 200 trykte sider - tyder på god til-

gang på kilder. Og tilfanget synes dels å ha vært et resultat av hans arbeid for grensekommisjonen fra 1742 da han bereiste Vefsn, Rana og Beiarn til han i april 1744 nådde Alta.¹⁰⁴

I vår sammenheng er kun ett av de 43 spørsmålene han besvarte relevant, nemlig nr. 11. Dette lød slik: ”Hvad slags mineralia og naturalia, edel og u-edel, saasom: ertz, steen, marmor, perler, glas, steenkull, etc. etc. baade af jorden og havet falder, i hvad qvantite og qualite, og om nogen benytter sig deraf?”¹⁰⁵

Den malmen eller ertsen Schnitler nevner, lå i det store og hele i Rana. Og trolig fanger beskrivelsen samtidens kunnskaper på området – eller i all fall hva embetsverket kjente til av malmer og mineraler i Nordland. Vi kan jo ikke utelukke at allmuen visste om forekomster som ble holdt skjult for øvrigheten. To lokaliteter ble omtalt og for den enes del – Nasa – kjente kun samene og noen få nordmenn til stedets geografiske plassering. Og ikke engang bergamtet i Trondheim besatte grunnleggende viten om malmene, deres karakter, mektighet eller om de var drivverdige. Under de rettslige vitneavhørene på Selfors i august 1742 - hvor hensikten var å belyse flere spørsmål knyttet til grensefastsettelsen - kom Nasa opp under Schnitlers eksaminasjon.

Men la oss starte med majorens beskrivelser fra 1744: ”Nordest i Helgelandts fogderie østenfor Nordre Raensfiord nærved grendselimiten er et, navnlig Nasafield, eller Sølvavara, hvor en slags sølvjarn skal findes. For en 70 aar siden

have de svenske foretaget der et brug, og arbeidet sig paa dette field ned i en grube, hvorfra de om vinteren førte malmen østover fieldkiølen til en smeltehytte i Pita lapmark, ved hvilken hytte en liden kirke blev bygged, og deraf indtil denne dag bliver kaldet hyttekirke. Men den tidz amtmand Preben von Ahnen foer med en deel norske folk over og ødelagde baade gruben og hytten, og siden den tid har jngen af deelene, hverken paa den kongelige norske eller svenske side befattet sig dermed.

En norsk proprietare paa Tiøtøe i Helgelandts fogderie har lovet, paa sin bekostning, at sende folk did op til Nasafield og see at faae prøve af malmen, hvilken naar faaes, skal tilstilles Det kongelige bergamt til deres censur: dog er ventelig at gruben nu er fuldløben med vand, og at for dagen vel ei findes prøver af den rette malmgang, særdeles af gemeene ukyndige bønderfolk.”¹⁰⁶

[For ordens skyld: Preben von Ahnen ødela ikke gruvene på Nasa på 1670-tallet, for ca 70 år siden, slik Schnitler skriver, og heller ikke i februar 1658, som anført i bokens fotnote side 197. Dette skjedde i august 1659.]

Allerede før vitneavhørene i Rana 1742 mottok Schnitler innformasjon om gruvene fra samemisjonæren J. A. Norman i Mo. Ingen i menigheten kunne erindre noe om verkets virksomhet, men med basis i det den eldste fortale ham, mente Norman driften falt sammen med året svenskene ”hafde Thrundhiems-leen,” dvs. 1658. Hvor lenge driften pågikk, forelå det ingen etterretninger om, men

Nasa – utsnitt av Schnitlers kart over Nordland amt 1744

Kilde:
RA, GA
269,
Peter
Schnitler,
kart over
Nordland
amt 1744.

"Geographiske Carte over Nordlands Amt" er i flere henseende et interessant dokument. Schnitlers hensikt har neppe vært å gi et samlet kartografisk overblikk over grensespørsmålene i Nordland, men å gi et fyldig bidrag i sin besvarelse av de 43 spørsmål fra 1743.

Legg merke til den misvisende plasseringen av "Nasa field" og "Nasa sølverk" – fjellet og gruvene er godt plassert inne på norsk side. Likeledes er "Vir vand" angitt sørvest for fjellet og ikke sør om stedet, som er det presise. Hvordan dette har oppstått, er usikkert, men informasjonen fra hjemmelmennene kunne være sprikende, ja til og med feilaktige.

Fra samemisjonæren J. A. Norman i Mo hadde han i forkant av vitneavhørene i 1742 mottatt både kart og beskrivelse av distriktet. Misjonæren uttalte seg også om Nasa: "Hvad de forrige tider angaar; da udviser Kortet hvor nær de Svenske har gaaet hid til Ranens bøygd, nemlig til Nasfield som ligger Nordvest af Viir vandet, hvor det gamle sølv væreck tilfören brugt af de svenske, er tegnet." Etter dette gikk grensen mellom rikene ved Nasa. Men angivelsen av stedets posisjon til Virvatnet er upresis, fjellet ligger nord om vatnet. Ole Andersen Steenbækhougen mente for eksempel at gruvene lå sørvest for fjellet: "Nasa-field er det Stæd, hvor paa dend Sydvestlige Siide de Svenske [...] skal have op Skurfet eendel Malm." Det korrekte er at de befinner seg omtrent sør-øst for stedet.

Noen vil kanskje reagere på plasseringen av "Gubbelaee", men Robert Monsen har grundig dokumentert at kartprodusentene på 1900-tallet feilaktig har navngitt Gubbeltåga som Randalselva. Her er Schnitlers kart i samsvar med navnetradisjonen og vitnene som uttalte seg i saken.

[Kilder: Kristian Nissen, Innledning, Major Peter Schnitlers grense eksaminasjonsprotokoller 1742-1745 bd. 1 Oslo 1962:IX-XI. Major Peter Schnitlers grenseeksaminasjonsprotokoller 1742-1745, bd. 2 Oslo 1929. Gerd Mordt, Innledning, Norge i 1743, bd. 5 Oslo 2008. Robert Monsen, Navnebytte av elver i Rana, Årbok for Rana, 1992. R. Monsen, Randalselva, Årbok for Rana 1999. Skriv fra Riksarkivet 11.07. 2011.]

von Ahnen dro med soldater ”der oppe og da blev værcket afbrendt.”¹⁰⁷ Misjonæren visste imidlertid ikke når dette skjedde.

Både Normans skriv og vitneforklaringene synes i en viss grad å ligge i bunnen for majorens framstilling og ble gitt av bøndene Ole Andersen Steenbækhougen og Erick Olssen Langfjeld da de besvarte rettens spørsmål. ”Nasa-field er det Stæd, hvor paa dend Sydvestlige Siide de Svenske” under ”Amtmand Preben von Ahnens tiid skal have op Skurfet eendel Malm,” fortalte Steenbækhougen. Og etter hva han hadde hørt, var det snakk om ”Sølv-Ertz.” Virksomheten pågikk noen år inntil ”bemelte Amtmanmd med Folck af bøjden skal have Ruineret værcket, og opbrændt bygningerne; Siiden den tiid har dette værck ligget øede og u-bygget, og findes der indtet af Malmen Igien.”

E. O. Langfjeld fortalte at han for omtrent tre år siden oppsøkte Nasa og tok med seg en større klump fra en av gruvene. Han lot den bli værende ved Bjøllåneset, men slo av et mindre stykke og ba en bygdesmed undersøke den. Fordi smeden mente den var ubrukelig ble det ikke gjort noe mer ut av saken. Langfjeld tilbød seg til neste sommer å sende en del av klumpen til Schnitler i Trondheim for nærmere undersøkelser. Og ble det påvist sølvmalm ”og Gruben værd at bygges”, håpet bonden han ville få finnerlønn og sine omkostninger dekket.¹⁰⁸

Proprietæren på Tjøtta majoren sto i forbindelse med, var Petter Dass - den store jordeieren på Helgeland. Også kontakten

med ham ble opprettet i forbindelse med grensekommisjonen. I april 1743 rapporterte Dass til Schnitler: Hans folk dro opp til gruvene i november, men de ble overrasket av snøfokk og ga til slutt opp foretaket. Imidlertid ville han gjøre et nytt forsøk i august da elvene var på det tørreste.¹⁰⁹ Om man lyktes denne gangen, er likevel ukjent. Schintlers presentasjon av Mofjellet, den andre malmlokaliteten han omtalte, brakte ingen ny viten om stedet. Den var kort viet stiftamtmann Benzons befatning med blyertsen og den kongelige resolusjonen hvor majesteten overlot malmen ”til private folkes entreprise,” skjønt ingen drift ennå var etablert. Årsakene var i følge forfatteren: ”1. det staar derhen om et nyt optagende blyverk, som er saa langt af vejen bortliggende, skal kunde lønne de store udforderlige bekostninger. 2. Her i landet er ingen skoug til overs, til at vove, eller give bort.”

Legg merke til at Schnitler her mente at det ikke var nok skog til å drive et bergverk i Rana. Problemstillingen er med andre ord eldre enn plakaten av 7. august 1752 og reist 20 år før den kom på dagsorden da Fougt og Coldevin i 1764 ville anlegge kobberverk. For majorens del synes forholdet aktualisert i forbindelse med eksaminasjonene på Helgeland i 1742, fordi han etter disse reflekterte over næringsvirksomheten i regionen. Han noterte at selv om det fantes ”en meget ædel Ærtz, som Skulle blive Smelt-værdig”, lot den seg vanskelig utnytte, ”Effterdj her er Saa liidet af Skoug.” Å transportete malmen til det ”Trondhiemsche” ville likevel koste for mye.¹¹⁰

Johan Ernst Gunnerus

La oss nok en gang flytte framover i tid, til årene Ziegler og Fougst gikk i rana-fjellene. De var ikke de eneste i samtiden som forsøkte å frambringe kunnskaper om distriktets malmer og mineraler. Også en av Norges lærde menn etterstrebet det samme, om enn ikke som skjærper, men som naturvitenskapsmann og kartlegger.

Etter et par år i Trondheim stilte biskop Johan Ernst Gunnerus seg i spissen for opprettelsen av Det Kongelig Norske Videnskabers Selskab i 1760. En hovedoppgave for Gunnerus og selskapet – skriver historikeren Steinar Supphellen – ble oppdagelsen og registreringen av naturens rike ressurser, først og fremst i biskopens eget stift.¹¹¹ Allerede i selskapets første utgave av "Skrifter" i 1761 nedfeltes hans store interesser for naturstudier seg. Her skrev han bl.a. om "Adskillige Efterretninger, fornemmelig angaaende Mineralier i Nordland og Finmarken." Og deler av kildetilfanget for artikkelen ble samlet inn på hans kjente visitasreise til Nord-Norge sommeren 1759. Begivenheten førte til at enkelte hevdet han forespurte seg mer om "Urter, udstoppede Fugle, Fiske, Steen-Arter og Mineraljer" enn om menighetenes ve og vel.¹¹²

Gunnerus siterer i artikkelen et brev biskop Krog forfattet 22. juni 1715, hvor det sies å finnes malmanvisninger som kan drifte bergverk i Rana, uten nærmere presisering hvor forekomstene befant seg. Heller ikke malmtypen ble nevnt. Gunnerus trodde likevel dette stemte fordi han nylig ble vist blyholdig

malm fra stedet av en herre med navnet Becker, som senere leverte malmstykket til overbergamtet. "Ja, der fortælles meget end og om Sølv=Ertz", skriver han, "som der skulde findes i Moe= Fieldet i Nordre=Ranen, omendskiønt jeg har ikke kunnet faae nogen tilforladelig Efterretning om Bierget og Stedet, hvor det var at finde."¹¹³

Hvem Becker var sier, Gunnerus ikke noe om og hvilket bergamt denne innleverte prøven til, er ikke presisert. Biskopen viser til "Oberbergamtet her" som trolig menes etaten i Trondheim og ikke overbergamtet på Kongsberg. Som oftest under 1700-tallet ble institusjonen i Trondheim omtalt som "bergamtet nordenfjelds" selv om også dette var et overbergamt. Og kanskje var mannen Johan Heinrich Becker (1715-1761), tyskeren og berglegen ved Sølvverket som initierte Bergseminaret på Kongsberg i 1757. Becker hadde sterke naturvitenskapelige interesser.¹¹⁴ Hvem enn han var, vet vi ikke hvordan malmstykket havnet i hans hender eller når dette hendte.

Men Beckers malm fra Rana var ikke den eneste stoffen den gode biskop holdt i sin hånd. Samme sort malm fra Mofjellet ble forvist ham av "Jens Bech fra Vefsen" som "viiste mig et Stykke, tillige med to Mænds Attest, som bevidner at samme Blye=Malm findes i den ostre Ende af Bierget."¹¹⁵ Hvor de to møttes, sier han intet om, skjønt vi er i stand til å berette noe mer om mannen Jens Beck eller som han selv skrev seg: Jens Hass Pedersen Bech.

Johan Ernst Gunnerus – mannen bak Det Kongelig Norske Videnskabers Selskab

Natten til 25. august 1773 døde uventet naturvitenskapsmannen og biskopen J. E. Gunnerus under en visitasreise. I det lærde Europa den mest kjente og respekterte nordmannen i sin samtid. Carl von Linné karakteriserte ham slik en gang: "Det er ikke og har aldri vært i denne verden en biskop som Dem. De alene anerkjenner begge Guds bøker: den åpenbarte og naturen. De pålegger Deres underordnede teologer også å lese i naturens bok ... Gid vi hadde Dem som erkebiskop i Uppsala!"

Gunnerus ble født 26. februar 1718 i Christiania, hvor han også gjennomførte latinskolen. Universitetsårene ble tilbrakt dels i København og Halle, men særlig i Jena. I Halle fulgte han forelesninger i naturrett, fysikk, teologi, matematikk, retts historie og historie. Ved universitetet i Jena ble filosofien hans hovedinteresse og i 1745 tok han magistergraden. Han fikk fullmakt til å holde offentlige forelesninger i filosofi, matematikk, etter hvert også i teologi. De 10 Jena-årene ble særlig preget av hans store skribentvirksomhet, bl.a. skrev han et omfattende verk om natur- og folkerett.

1754 ble Gunnerus kalt tilbake til Danmark med tilbud om en prestestilling, men måtte ha dispensasjon for å prestevies, da han manglet en ordinær teologisk eksamen. Takket være et ledig embete som prost ved universitetets stiftelse for fattige studenter i København, ble han værende i universitetsmiljøet som ekstraordinær professor. Han foreleste over flere emner, fra teologi til natur- og folkerett, og ble en svært populær foreleser blant studentene, til andre professorers irritasjon.

Under en audiens hos Frederik 5. i 1758 ble nordmannen uventet lykkeønsket av monarken som biskop i Trondhjems stift, og samme høst tiltrådte Gunnerus embete i Trondheim. Før året var omme, utarbeidet han sitt kjente, trykte, 40 siders hyrdebrev til stiftets prester, hvor han formanet dem om troskap i sin gjerning, at de behersket teologien, og helst også filosofien. De ble videre oppfordret til å utfolde et lærd og poetisk forfatterskap og samtidig være forbilder for menighetene på det betimelige området, for eksempel vise bonden hvordan han bedre kunne utnytte sin jord.

I den tyske utgaven av hyrdebrevet i 1759 lanserte Gunnerus planene om å opprette et lærd selskap. Dette ble realisert allerede i 1760 med avgjørende støtte fra historikeren Gerhard Schøning og etatsråd Peder Frederik Suhm. Det Trondhiemske Selskab - landets første vitenskapelige akademi - var dermed født. Et ærgjerrig program for publisering av vitenskapelige avhandlinger ble presentert og institusjonen ble organisert med bibliotek og "Naturaliekabinnet". Selskapets statutter ble i 1767 konfirmert av kongen og man skiftet navn til Det Kongelige Norske Videnskabers Selskab.

Som biskop fant Gunnerus Gud i naturen og ble en nyvakt empirisk naturforsker. Hans bidrag forefinnes i en lang rekke avhandlinger, de fleste innen zoologi og botanikk, publisert i Videnskabselskabets skrifter. Kun en gang skrev han om mineraler – i artikkelen "Adskillige Efterretninger, fornemmelig angaaende Mineralier i Nordland og Finmarken." "Flora Norvegica," hans hovedverk i to bind inneholder beskrivelser av i alt 1118 ulike arter.

[Kilder: T .Lysaker, Johan Ernst Gunnerus, Norsk biografisk leksikon, 2001]

Skjerperen Jens Hass Pedersen Bech fra "de kolde Nordlandene"

J. H. P. Bech er tidligere nevnt i forbindelse med korrespondansen mellom bergamet og bergverksdirektoriet i 1782 da Sylows rapport fra Nasa ble drøftet. Og trolig oppholdt han seg i Vefsn som Gunnerus sier, i all fall var han født i "de kolde Nordlandene," framholdt han selv.¹¹⁶

Første gang vi møter ham i kildene er året 1759, stedet er København hvor han innleverte 2 ¼ tønner malm til den Kongelige Mynt for undersøkelser. Malmen stammet fra "Moe Sogn og Ranen," og "I mine ringe Tancker", skrev Bech, "indeholder disse Ertzer Sølv." Ja, han trodde til og med fjellene skjulte gedigen sølv. Og som enhver "tro Undersaattes Pligt" ville han ikke holde sine kunnskaper skjult for kongen, fortalte han til rentekammeret. Og derfor påtok han seg den lange reisen på 200 mil for å framvise sine funn for undersøkelser og analyser.¹¹⁷

Bech ga ingen nærmere redegjørelse for malmprøvenes proveniens – om de var hentet fra Mofjellet eller andre områder. Ønsket likevel ikke staten selv å skjære anvisningene, håpet han kongen ville gi ham tillatelse til å gjennomføre dette arbeidet. Og kom det for en dag at forekomstene var drivverdige, og staten satte i gang virksomhet, da ønsket Bech seg en mindre stilling ved verket. En annen mulighet var at han selv drev virksomheten for egen regning, om kongen tillot dette. Under alle omstendigheter egnet distriktet seg godt til bergverksdrift med god tilgang

på skog og andre bekvemmeligheter, understreket skjerperen.

Ingen av tønnene innholdt sølvholdig malm, kun svovelkis og jern, konstaterte N. van Hauen ved den Kongelige Mynt. Hvorvidt det i trakten likevel kunne finnes drivverdige forekomster, måtte undersøkes av bergkyndige, "Thj jeg merker nok at denne Mands u-kyndighed har foraarsaget" at han hadde søkt etter malmstykker som glimret mest, mente van Hauen.¹¹⁸ Bergverkskontoret formidlet de nedslående analysene til den optimistiske nordlendingen, men forsikret ham samtidig all mulig framtidig støtte slik bergordinansen av 1683 åpnet for. Og assistansen ville bli gitt via bergamet nordenfjelsk, om han henvendte seg der.¹¹⁹

De negative resultatene synes ikke å ha dempet Bechs malminteresser, selv om vi først i 1766 treffer ham på nytt i kildene. Også denne gang er han i København, dog uten malmprøver, men med en ny henvendelse til kongen. Etter oppholdet i 1759 hadde han i noen år reist omkring i Sverige så vel som andre land for å lære mest mulig om malmer og mineraler. Siden var tiden gått med til å søke etter forekomster i Nordland og Troms, og lykken hadde stått ham bi. Flere steder påtraff han fordelaktige forekomster, takket være den imøtekommenhet lokalbefolkningen viste ham. Allmuen skjulte ikke sin viten om malmer fordi de ikke betraktet ham som en fremmed, men som en venn og likemann, fortalte Bech.

For å unngå hans arbeid forble bortkas-

tet anmodet han nådigst kongen om å utsende forstandige, redelig og rettsindige menn til å befare malmfeltene. Og i tilfelle staten ikke ville nyttiggjøre seg forekomstene, håpet skjerperen han ville få tillatelse til å anlegge gruvedrift så langt hans ”ringe Evne og Formue kunne strække til.”¹²⁰

Hvor lå leiene han rapporterte om? Som nevnt befant de seg både i Nordland og Troms og omfattet minst 23 lokaliteter, de aller fleste omtalt som ”Sølvberg.” Dessverre for brevskriveren dekket ikke navnetsettingen de mineraliske realitetene og var til dels basert på fortellinger og folklore. Eksempelvis opplyste han hva fogden Sacharias Renhorn i Umeå fortalte ham under oppholdet i Sverige: ”I Helgelands Fogderie i Grummefiorden i Rødøens Præstegjeld findes det Berg hvoraf de Svensche tilforne har bortslæbet eendeel Sølv Ertz da de arbeidede paa Nussa-berget [Nasa] som grændse til Norge.” Et annet sølvberg befant seg ”i Søndre Ranen i Bøygde Lærskallet” og et tredje ”Sølvberg i fiorden kaldes Vesten” i Alstahaug prestegjeld. Det er usikkert om Bech selv oppsøkte de to siste stedene eller om også disse påstandene var bygget på rykter og folkelig fantasi. For en del steder oppga han personer som kunne bevitne funnplassene, men ingen av disse lokalitetene lå på Helgeland. Bergamtet anmodet imidlertid amtmanden i Nordland om å besørge at vitnene ble avhørt og malmprøver innsendt.¹²¹

Nasa - Nils Bergström og Isach Jørgen Coldevin

Etter flere mer eller mindre alvorlige

forsøk på 1700-tallet lyktes landskammeraren i Västerbottens län Nils Bergström, å samle en del berginteresserte til møte i Piteå i juni 1770. Målet var å danne et selskap for å ta opp bergbrytingen på Nasa. Og året etter ble et andelsbolag formelt stiftet, skjønt det drøyde til februar 1774 før det nye verket fikk tildelt sine privilegier. Dermed var den andre driftsperioden en realitet og varte fram til 1810.

I søknaden til myndighetene hevdet interessentene tilgang på all skog og nødvendigheter som forelå innen Pite lappmark – dvs. et område på et par hundrede kvadrat mil. Imidlertid ble dette ikke etterkommet i privilegiene fordi staten først ville innhentet nærmere opplysninger om trakten og hvor omfattende verkets behov virkelig var. Men for å sikre nødvendig skog og gunstige nybyggplasser, fikk selskapet bruke så store områder det behøvde for å bygge nye torp, bolighus og andre nybygg. Videre ble det gitt tillatelse til å føre opp en smeltehytte.¹²²

Den svenske forskningen om Nasa har vist til geschwornen Leonhard Horneman som den første som førte i pennen forslag om å drifte gravene fra norsk side. Historikeren Janrik Bromé skriver i sitt standardverk om driften at Horneman i sin betenkning fra 1806 så på mulighetene for å bygge et anlegg fem kilometer fra gravene inne på norsk side, samt et par nybygg ved Krokstrand.¹²³ I det norske Riksarkivet forefinnes imidlertid dokumenter som tyder på at ideene om å drifte gravene fra Norge, har sine røtter tilbake til 1774.

15. november 1774 mottok rentekammerets 1. nordenfjelske kontor et skriv fra Isach Jørgen Coldevin på Dønnes datert 22. september. Dokumentet er ikke funnet, men innholdet er likevel kjent gjennom kontorets sammenfatning av brevet: ”Capitain Coldevin tilkiendegiver, at Land-Cammerare Bergström af Sverrig har for 3 Aar siden begyndt at arbejde paa et Field, Nassa-Fieldet kaldet, der er beliggende 3 Miile fra den sidste Capitainens Gaard oppe i Landet, hvilket Field har i Begyndelsen ikkun viist Blye, men skal nu give Sølv-Ertz, og da det er uviss, om ikke Ertz-Gangene kand gaae under Grændse-Linien forespørger hand, om hand maatte efter Bergströms Anmodning overlade ham saa megen Skov, at hand kunde bygge en Smelte-Hytte, samt til ham bortbøxle Gaarden for at hands Folk kunde opholde sig der om Vinteren, hvilket hand, endskiønt ham adskillige Fordeele ere tilbudne har taget i Betænkning af Frygt, at det maatte have til Hensigt, at faae Skove til sit Arbejd.”¹²⁴

Sitatet synes å vise følgende: Bergström ønsket tilgang på tømmer fra godseierens mark til å bygge en smeltehytte. Han ville også bygsle en gård hos Coldevin som oppholdssted for arbeiderne under vintertiden. Dette forstås som de ville oppholde seg nær smeltehytten. Coldevin synes her å uttrykke frykt for at svenskene hadde til hensikt ”at faae Skove til sit Arbejd,” dvs. anvende skogen utover det å hugge tømmer til oppføringen av smeltehytten, for eksempel å tilvirke trekull til smelteprosessen.

Legges disse fortolkningene i bunnen, var ikke Hornemann først ute med tan-

kene om å trekke inn norsk territorium i gruvenes virksomhet, Bergström var mer enn 30 år i forkant. På den annen side betyr ikke dette at han alene utviklet dette perspektivet. Initiativet kan ha sin bakgrunn i bergmester Erik Roland Printzells undersøkelse av gruvene sommeren 1772 da han også befarte området helt ned til Dunderlandsdalen.¹²⁵

Et annet spørsmål er hva som lå bak Bergströms framstøt. Kan det for eksempel sees i sammenheng med privilegiene som ble gitt i februar 1774, og at interessentene var missfornøyde med de begrensede rammene verket fikk tildelt. Dette er likevel uvisst, men kontakten med Coldevin må skrive seg fra før sommeren 1774 fordi bolaget da startet byggingen av smeltehytten i Adolfström.¹²⁶ Først i oktober 1775 ga rentekammeret Coldevin endelig beskjed i saken.

Det aktuelle bygselområdet lå i følge amtmannen i Nordland - Joachim Knagenhielm - omtrent en halv norsk mil ovenfor østre Hjartåsen, mens avstanden mellom stedet og gruvene var ca. fire mil. Den nærmeste skogen – den i Virvassdalen – befant seg omkring tre mil fra forekomstene, mens en annen skog vokste i Dunderlandsdalen.

Amtmannens anbefaling var tuftet på tilbakemeldinger både fra fogden og sorenskriveren, og viste først og fremst til mangl på tømmer i Helgeland fogderi som ikke lot seg kompensere av allmenningene i Saltdal eller Beiarn. Og han anså det som trolig at de tenkte å anvende ”Kull og veed til Smeltingen, saa

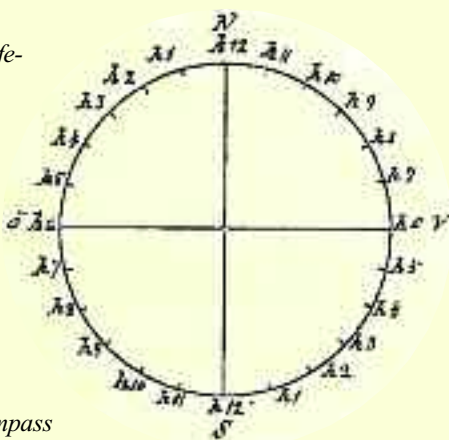
Bergkompass

Bruk av kompass ble etter hvert vanlig blant profesjonelle bergmenn under 1700-tallet og ble anvendt når forekomstens retning skulle fastsettes. Michal Stub Brinchmann beskrev i 1784 hvilken himmelretning anvisningene på norsk side ved Nasa strakte seg: "Denne første af mig blottede Anviisning ligger 4300 Alen fra GrendseLinien og 4900 Alen i NordWest fra det Svenske Anbruch, paa den Nordre Side af en mægtig Quartz-Rygg der stryger nesten i Middags-Linien".

Legg merke til begrepet "MiddagsLinien." Dette forteller oss at bergkadetten anvendte et bergkompass av den eldre typen som gikk ut av bruk i løpet av 1800-tallet. Dette skilte seg fra vanlige kompass ved at øst og vest hadde byttet plass. Det samme gjaldt for tallenes retning fra 1 til 12. Dessuten var det ikke inndelt i grader, men i 24 timer, 12 på hver side av nord-sør-linjen eller middagslinjen. Inndelingen gikk med solen fra nord gjennom øst og gjennom sør til vest, således at den tolvte time betyr nord-sør, den sjette time øst-vest. Man tenkte seg horisonten inndelt i to ganger 12 timer, og hver time svarte til 15 grader. Se prinsippfigur av kompasset.

Det fotograferte bergkompasset tilhører Norsk Bergverksmuseum, Kongsberg, og er av den eldre typen. På grunnlag av innskriften kan kompasset dateres til 1795, produsert av Jørgen Landtverch (seinere skrevet Landsverk) og produsert på Kongsberg. I samlingen er det registrert som nr. BVM 573.

[Kilder A. Helland: Haandbog i Grubedrift, Kristiania 1887]

Skovene derved snart ville blive medtagne." I tilfelle malmgangene fortsatte over grensen, kunne heller skogen spares til en drift på norsk side.¹²⁷

Å avgi tømmer til oppføring av smelte-

hytten var etter rentekammerets mening brudd på skogplakaten av 1752 og måtte derfor avvises. Heller ikke var det mulig å bygsle bort eiendommen "til et Svensk bergverk, da siden grændse-Tractaten udi 2 § af første Codicil og Tillæg, omend-

skiønt i andet Fald, forbyder at bøxle Land til et andet Rige, paa det Fællesskab udi undersaatte og Land herefter kand undflyes.”¹²⁸

Rentekammeret henviste her til grense-traktaten med Sverige av 1751 og dens ”Første Codicill og Tillæg”, kanskje bedre kjent som ”Lappecodicillen.”

Generelt handler kodusillen om samenes rettsstilling, men spesifikt var hensikten å ordne ”Lappernes sædvanlige Overflytninger” for å unngå konflikter mht. flyttingen over grensen og flyttsamenes statsborgerskap. Og det var Lappekodusillens § 2 rentekammeret mente kom i veien for en eventuell bygsling. Den lyder i sin helhet slik: ”Ingen Lap maa herefter eye Skatte- eller Bøxel-Land udi meere end Eet Rige, paa det al Anledning til Fellesskab udi Under-saatte og Land herefter kan undflyes.”¹²⁹

Rentekammerets 1. nordenfjelske kontor synes å legge til grunn at Bergström eller de svenskene som sto bak bolaget var samer. Og en bygselavtale ville derfor stride mot kodusillen. Men slik var ikke realitetene, interessentene tilhørte ikke urbefolkningen.

Den rikeste jernmalm "der haves i Norge"

Den siste delen av artikkelen er viet perioden 1787-1799 da interessen for Ranas jernmalm manifesterte seg for alvor. Og de aktuelle forekomstene befant seg i den samme trakten som Fougts skjerpel i 1761-1762 – ved Ormlia og Fuglevikfjellet. Særlig er bakgrunnen for det nye fokuset på malmen uventet

og fører oss til København via Mostadmarken Jernverk sør-øst for Trondheim.

La meg starte i Trøndelag. I 1758 ble Mostadmarken Jernverk reorganisert med nye interessenter, og i 1760 sto en ny masovn ferdig. Dermed tok verkets andre driftsperiode til som varte til 1818. Ved privilegiene i 1758 ble bedriften forpliktet til en jernverkstiende til staten, satt til 100 riksdaler årlig.¹³⁰ Imidlertid ble virksomheten preget av mindre tilgang på malm og skog i sirkumferensen. Og både fra Smøla og Sunnmøre ble jernmalm skipet inn Trondheimsfjorden til verket. Forholdene påvirket den økonomiske bæreevnen og var bakgrunnen for framstøtet i 1785 hvor man søkte om tiendefri-tak.¹³¹ Forholdet henledet bergverksdirektoriets blick mot nord, mot Rana.

Med verkets situasjon i tankene trakk direktoriet fram Brinchmanns rapport fra 1784 - hvor han omtalte stoffene fra Ormlia. I oktober 1787 underrettet etaten bergamtet om saken og minnet om forholdet. Malmen fra stedet holdt ”80 pCt og altsaa er den rigeste, der haves i Norge.” Sjøavstanden mellom Rana og Mostadmarkens skipingssted var omtrent 30 til 40 mil og landeveistransporten på om lag en mil - ”det synes altsaa at dette Verk kunne og burde benytte sig heraf,” konkluderte direktoriet. Bergamtet ble bedt om å kontakte eierne for å avklare om de aktet å benytte seg av malmen. Ble svaret negativt forbeholdt København seg en betenkning fra etaten som avklarte om en kunne pålegge verket å produsere et bestemt kvantum ranamalm, om tiendefrihet ble gitt.¹³²

Noter

- 77 SAT, Helgeland sorenskriveri, Tingbok 1726-1730:209a.
- 78 SAT, Helgeland sorenskriveri, Tingbok 1726-1730:209b.
- 79 SAT, Trondheim Stift og Amts kopibok B 36 1729. Benzon til rentekammeret 1.10. 1729.
- 80 SAT, Pa 333 A. Kiil, 29 (247), Bircherod til Gyldenchrone 19.1. 1729. Avskrift ved Kiil.
- 81 SAT, Helgeland sorenskriveri, Tingbok 1726-1730:210a.
- 82 SAT, Helgeland sorenskriveri, Tingbo, 1726-1730:209b.
- 83 SAT, Trondheim Stift og Amts kopibok B 36 1729. Benzon til rentekammeret 1.10. 1729.
- 84 SAT, Pa 333 A. Kiil, 29 (247), Bistock til Benzon 11.8. 1729. Avskrift ved Kiil.
- 85 SAT, Helgeland sorenskriveri, Tingbok 1726-1730:209a.
- 86 SAT, Trondheim Stift og Amts kopibok B 36 1729. Benzon til rentekammeret 1.10. 1729.
- 87 SAT, Pa 333 A. Kiil, 29 (247), Angel til Benzon 31.8. 1729. Avskrift ved Kiil.
- 88 SAT, Helgeland sorenskriveri, Tingbok 1726-1730:209b.
- 89 SAT, Trondheim Stift og Amts kopibok B 36 1729, Benzon til rentekammeret 1.10. 1729.
- 90 SAT, Trondheim Stift og Amts kopibok B 36 1729:173,175.
- 91 RA, RK, bergverkskontoret, L0137, kgl.res. nr. 8 1730, Dreyer 3.3. 1730.
- 92 RA, RK, bergverkskontoret, L0137, kgl.res. nr. 8 1730, Benzon til rentekammeret 18.3. 1730.
- 93 RA, RK, bergverkskontoret, L0137, kgl.res. nr. 8 1730, rentekammeret 10.4. 1730.
- 94 RA, RK, bergverkskontoret, L0137, kgl.res. nr. 8 1730, rentekammeret 15.4. 1730.
- 95 Placat Andgaaende Sølv-Skurfes Opdagelse udi Norge, 17. mai 1725, Forordninger og Aabne Breve 1725: 52-53.
- 96 SAT, Helgeland sorenskriveri, Tingbok 1726-1730:208b.
- 97 SAT, Helgeland sorenskriveri, Tingbok 1723-1725:182b.
- 98 SAT, Pa 333 A. Kiil, 112 (206), Bredal til rentekammeret 23.12. 1722. Sammendrag ved Kiil.
- 99 SAT, Pa 333 A. Kiil, 112 (206), Bredal 31. mars 1735. Avskrift ved Kiil.
- 100 SAT, Trondheim Stift og Amts kopibok B 36 1729. Benzon til rentekammeret 1.10. 1729.
- 101 J. Herstad, De 43 spørsmål. En arkivnær introduksjon til politiske og administrative prosesser, Norge i 1743, bd. 1 Oslo 2003:15
- 102 Ibid:33.
- 103 Major Peter Schnitlers grense eksaminasjonsprotokoller 1742-1745, bd. 1 Oslo 1962:241. Norge i 1743, bd. 5, Oslo 2008:351.
- 104 Kristian Nissen, Innledning, Major Peter Schnitlers grenseeksaminasjonsprotokoller 1742-1745 bd. 1 Oslo 1962:IX-XI.
- 105 Norge i 1743, bd. 5, Oslo 2008:18.
- 106 Ibid:197-198.
- 107 Ibid:96.
- 108 Major Peter Schnitlers grenseeksaminasjonsprotokoller 1742-1745, bd. 2 Oslo 1929: 23.
- 109 Ibid:227.
- 110 Ibid:42.

- 111 S. Supphellen, Noregs rikdomar: Dei 43 spørsmål i 1743 i perspektiv, Heimen bind 47, 2010:87-93.
- 112 T.Lysaker, Johan Ernst Gunnerus, Norsk biografisk leksikon, Oslo 2001: 435-437.
- 113 J. E. Gunnerus, Adskillige Efterretninger, fornemmelig angaaende Mineralier i Nordland og Finmarken, Det Trondhiemske Selskabs Skrifter, København 1761:278.
- 114 B. I. Berg, Fra Bergseminarets histore, Berverksmuseet, i Skrift nr. 36, Kongsberg 2008: 5.
- 115 J. E. Gunnerus, Adskillige Efterretninger, fornemmelig angaaende Mineralier i Nordland og Finmarken, Det Trondhiemske Selskabs Skrifter, København 1761:274.
- 116 SAT, Nordland amt. 1751-1813, Dd 1, Bech til rentekammeret 23.5. 1766.
- 117 RA, RK, bergverkskontoret, L 0030, innkomne brev, Bech til bergverkskontoret 12.7. 1759.
- 118 RA, RK, bergverkskontoret, L 0030, innkomne brev, Bech til bergverkskontoret 9.7. 1759.
- 119 RA, RK, bergverkskontoret, L0018, kopibok, bergverkskontoret til Bech 24.7. 1759.
- 120 SAT, Nordland amt., 1751-1813, Dd 1, Bech til rentekammeret 23.5. 1766.
- 121 SAT, Nordland amt., 1751-1813, Dd 1, nordenfjelske bergamt til amtmann Hagerup 21.6. 1766.
- 122 J. Bromé, Näsafjäll - ett norrdländskt Silververks historia, Stockholm 1923:282-285.
- 123 Ibid:325.
- 124 RA, RK, 1. nordenfjelske kontor, L0080, journal B, innkomne brev, nr. 412, Coldevin til rentekammeret 22.11. 1774.
- 125 J. Bromé, Näsafjäll - ett norrdländskt Silververks historia, Stockholm 1923:286.
- 126 Ibid:287.
- 127 RA, RK, 1. nordenfjelske kontor, L0080, journal B, innkomne brev, nr. 1085, amtmann Knagenhielm til rentekammeret 12.9. 1775.
- 128 RA, RK, 1. nordenfjelske kontor, L0080, journal B, utgående brev, nr. 1085, rentekammeret til Coldevin og amtmann Knagenhielm 28.10. 1775.
- 129 NOU 1984:18, Om samenes rettsstilling, Første Codicill og Tillæg til Grendse-Tractaten imellem Kongerigerne Norge og Sverige Lapperne betreffende, vedlegg 4B:609.
- 130 H. J. L. Vogt, De gamle norske jernverk, Kristiania 1908:21.
- 131 RA, RK, bergverkskontoret, L0026. kopibok, bergverksdirektoriet til assessor Wilhelmsen 16.6. 1787.
- 132 RA, RK, bergverkskontoret, L0026. kopibok, bergverksdirektoriet til nordenfjelske bergamt 13.10. 1787.